ALISHER NAVOIYNING "ARBAIN" ASARIDA HADIS MAZMUNINING BADIIY TALQINI: AXLOQIY-MA'RIFIY G'OYALAR VA POETIK IFODA

Qurbonboyeva Mohidil Isroil qizi
E-mail: jahongirmohidil1329@gmail.com
doi:https://doi.org/10.5281/zenodo.23029386

Annotatsiya. Mazkur maqolada Alisher Navoiyning "Arba'in" ("Qirq hadis") asarida hadis mazmunining badiiy talqin qilinishi, unda ilgari surilgan axloqiy-ma'rifiy g'oyalar hamda ushbu g'oyalarning poetik ifoda vositalari tadqiq etiladi. "Arba'in" 1481-yilda yaratilgan bo'lib, Abdurahmon Jomiyning forsiy "Arba'in" asari bilan bevosita ijodiy aloqadorlikda yuzaga kelgan. Navoiy asarning muqaddimasida turkiyzabon kitobxonlarni hadislar ma'naviy mazmunidan bahramand etish maqsadini ta'kidlaydi. Tadqiqotda matnshunoslik, tarixiy-adabiy, qiyosiy-tipologik, semantik va badiiy-poetik tahlil metodlaridan foydalanildi. Tahlil natijasida "Arba'in"dagi hadislar shunchaki tarjima qilinmagan, balki ularning axloqiy mohiyati turkiy she'riyatning obrazlilik, tashbeh, tazod, takror, savol-javob, hikmat va xulosaviy ifoda imkoniyatlari orqali qayta badiiylashtirilgani aniqlandi. Asarda komil inson, ilm-ma'rifat, saxovat, sabr, mehr-oqibat, adolat, insonparvarlik va yaxshi xulq kabi qadriyatlar markaziy o'rin egallaydi. Navoiy hadisni diniy manba sifatida emas, balki insonni ma'naviy kamolotga yetaklovchi badiiy-axloqiy dastur sifatida talqin qiladi.

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy, "Arba'in", hadis, badiiy talqin, axloq, ma'rifat, komil inson, poetika.

Аннотация. В данной статье рассматривается художественная интерпретация содержания хадисов в произведении Алишера Навои «Арбаин» («Сорок хадисов»), изложенные в нем моральные и просветительские идеи, а также поэтические средства выражения этих идей. «Арбаин» был создан в 1481 году и возник в непосредственной творческой связи с персидским произведением «Арбаин» Абдурахмана Джами. Во введении к произведению Навои подчеркивает цель ознакомления тюркоязычных читателей с духовным содержанием хадисов. В исследовании использованы текстологический, историко-литературный, сравнительно-типологический, семантический и художественно-поэтический методы анализа. В результате анализа установлено, что хадисы в «Арбаине» не просто переведены, а их моральная сущность переосмыслена в художественном плане благодаря возможностям образности, сравнения, контраста, повторения, вопросительно-ответного стиля, мудрости и умозаключительного выражения тюркской поэзии. Центральными ценностями в этом произведении являются совершенная личность, знание и просветление, щедрость, терпение, доброта, справедливость, гуманность и хороший характер. Навои интерпретирует хадис не как религиозный источник, а как художественно-нравственную программу, ведущую человека к духовному совершенству.

Ключевые слова: Алишер Навои, «Арбаин», хадис, художественная интерпретация, нравственность, просветление, совершенная личность, поэтика.

Abstract. This article examines the artistic interpretation of the content of “hadiths” in Alisher Navoi’s work “Arba’in” ("Forty Hadiths"), the ethical and educational ideas put forward therein, and the poetic means used to express these ideas. Created in 1481, “Arba’in” emerged through a direct creative connection with Abdurrahman Jami’s Persian work of the same name. In the preface, Navoi emphasizes his aim to enable Turkic-speaking readers to benefit from the spiritual essence of the “hadiths”. The study employs methods of textual criticism, as well as historical-literary, comparative-typological, semantic, and poetic-artistic analysis. The analysis reveals that the “hadiths” in “Arba’in” were not merely translated; rather, their ethical essence was artistically reimagined through the expressive capabilities of Turkic poetry—such as imagery, simile, antithesis, repetition, dialogue, aphorisms, and concise concluding statements. Values such as the "perfect human" (“komil inson”), knowledge and enlightenment, generosity, patience, compassion, justice, humanism, and virtuous conduct occupy a central place in the work. Navoi interprets the “hadith” not merely as a religious source, but as an artistic and ethical program guiding the individual toward spiritual perfection.

Keywords: Alisher Navoiy, “Arba’in”, Hadith, artistic interpretation, ethics, enlightenment, the perfect human, poetics.

Kirish. Alisher Navoiy ijodi Sharq mumtoz adabiyotining eng yuksak namunalaridan biri sifatida o‘zida badiiy tafakkur, falsafiy mushohada, diniy-irfoniy qarash va insonparvarlik g‘oyalarini mujassamlashtiradi. Shoir ijodining muhim xususiyatlaridan biri diniy-ma’rifiy manbalarni bevosita takrorlash bilan cheklanmasdan, ulardagi mazmunni badiiy tafakkur orqali qayta talqin etishidir. Shu jihatdan “Arba’in” asari alohida ilmiy ahamiyatga ega. “Arba’in” arabcha “qirq” ma’nosini anglatadi va Sharq musulmon adabiyotida qirq hadisni jamlash hamda sharhlash an’anasi bilan bog‘liq. Alisher Navoiy tomonidan yaratilgan “Arba’in” ana shu an’ananing turkiy adabiyotdagi muhim namunalaridan biri hisoblanadi. Tadqiqotlarda asarning 1481-yilda yaratilgani va Abdurahmon Jomiyning forsiy “Arba’in” asaridan ilhomlanganligi qayd etiladi. Navoiy Jomiydan ruxsat olgan holda hadislarni turkiy kitobxon uchun she’riy shaklda ifodalagan. Asarning yaratilish maqsadi Navoiy tomonidan juda aniq belgilangan. Shoir turkiy xalqlar vakillari forsiy tildagi manbalardan to‘liq foydalana olmasligini hisobga olib, hadislarning ma’naviy mazmunini xalq uchun tushunarli tilda yetkazishni ko‘zlagan. Bu holat “Arba’in”ning nafaqat badiiy, balki ma’rifiy vazifasini ham belgilaydi. Shu sababli “Arba’in”ni faqat hadislarning she’riy tarjimasi sifatida baholash yetarli emas. Asarning muhim jihati shundaki, Navoiy hadisning qisqa va ko‘pincha umumlashgan mazmunini kengaytirib, uni insonning kundalik axloqi, jamiyatdagi munosabatlari va ma’naviy kamoloti bilan bog‘laydi. Tadqiqotchilar ham Navoiy hadislarni aynan so‘zma-so‘z tarjima qilishdan ko‘ra, ularning mazmun-mohiyatini ochish va kitobxonga ta’sirchan tarzda yetkazishga intilganini ta’kidlaydilar.

Adabiyotlar tahlili. Alisher Navoiyning “Arba’in” asari mumtoz o‘zbek adabiyotida diniy-ma’rifiy mazmunning badiiy ifodasi, hadislarning nazmiy talqini va axloqiy-falsafiy qarashlarning poetik shaklda berilishi nuqtayi nazaridan muhim manbalardan biri hisoblanadi. Asarning ilmiy o‘rganilishida, avvalo, uning yaratilish manbalari, Sharq adabiyotidagi arba’innavislik an’anasi, Abdurahmon Jomiy “Arba’in”i bilan munosabati hamda Navoiy tomonidan hadis mazmunining ijodiy qayta talqin qilinishi masalalariga alohida e’tibor

qaratilgan. Alisher Navoiyning o‘z asarlari “Arba’in”ni o‘rganish uchun asosiy manba vazifasini bajaradi. Xususan, “Xamsat ul-mutahayyirin” asarida Navoiy Abdurahmon Jomiy bilan ijodiy munosabatlari, Jomiyning “Arba’in” asari va undan ilhomlanib turkiy tilda “Arba’in” yaratish jarayoni haqida ma’lumot beradi [1]. Ushbu manba asarning yaratilish tarixini aniqlash bilan birga, Navoiy ijodiy niyatining mohiyatini anglash imkonini beradi. Ya’ni shoirning maqsadi hadislarni shunchaki tarjima qilish emas, balki ularning ma’naviy mazmunini turkiy kitobxonga tushunarli va ta’sirchan shaklda yetkazishdan iborat bo‘lgan. Alisher Navoiyning “Arba’in” asari nashrlari ham tadqiqot uchun muhim manba sanaladi. Asarning matni orqali hadis mazmunining qit’a shaklida ifodalanishi, poetik qurilishi, qofiya va vazn xususiyatlari, axloqiy g‘oyalarning badiiy shaklga solinishi bevosita kuzatiladi [2]. Asar matnini o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, Navoiy hadislarning asosiy mazmuniy yadrosini saqlagan holda, uni turkiy she’riyatning obrazlilik va hikmatlilik imkoniyatlari asosida qayta yaratgan. Sharq adabiyotidagi arba’innavislik an’anasini o‘rganishda Abdurahmon Jomiyning “Arba’in” asari alohida ahamiyatga ega. Jomiy tomonidan qirq hadisning forsiy nazmda talqin qilinishi Navoiy uchun bevosita adabiy-estetik manba bo‘lgan. Shu sababli Navoiy “Arba’in”ini Jomiy an’anasidan uzilgan holda emas, balki Sharqdagi hadislarni nazmga solish an’anasining turkiy adabiyotdagi davomi sifatida o‘rganish maqsadga muvofiqdir [3]. Bunda Navoiy ijodining o‘ziga xosligi uning mazmunni turkiy til va milliy poetik tafakkur asosida qayta ifodalaganida namoyon bo‘ladi.

Navoiyshunoslikda shoirning diniy-ma’rifiy qarashlarini o‘rgangan olimlarning tadqiqotlari ham “Arba’in”ning g‘oyaviy asoslarini tushunishda muhim o‘rin tutadi. Xususan, S. G‘aniyevaning Navoiy ijodining diniy-tasavvufiy jihatlariga bag‘ishlangan tadqiqotlarida shoirning islomiy qadriyatlar, axloqiy poklik, komil inson va ma’naviy kamolot haqidagi qarashlari yoritilgan [4]. Mazkur tadqiqotlar “Arba’in”dagi hadislarning alohida-alohida axloqiy qoidalar emas, balki Navoiyning kengroq ma’naviy-estetik konsepsiyasi bilan bog‘liq ekanini anglashga yordam beradi. A. Hayitmetovning Navoiy lirikasiga bag‘ishlangan ilmiy tadqiqotlari esa shoir poetikasining muhim xususiyatlarini aniqlash uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi [5]. Olim Navoiy she’riyatining mazmun va shakl uyg‘unligi, obrazlilik, badiiy fikrning teranligi hamda poetik vositalarning g‘oyaviy vazifasiga e’tibor qaratadi. Ushbu yondashuv “Arba’in”dagi hadis mazmunining badiiy talqinini tahlil qilishda ham muhimdir. Chunki hadisning axloqiy mazmuni aynan poetik shakl vositasida o‘quvchiga ta’sirchan tarzda yetkaziladi. Keyingi tadqiqotlarda “Arba’in”ning aynan hadis mazmunini badiiy ifodalash xususiyatlariga alohida e’tibor berilmoqda. D. Yusupovaning tadqiqotlarida turkiy adabiyotda arba’innavislik an’anasi, uning shakllanishi va Navoiy “Arba’in”ining ushbu an’anadagi o‘rni tahlil qilinadi [6]. Tadqiqotda Navoiy asarining Jomiy ijodi bilan aloqasi, qirq hadisning qit’a shaklida ifodalanishi va keyingi turkiy adabiyotga ta’siri masalalari yoritilgan. M. Eshniyazovaning “Alisher Navoiyning “Arba’in” asaridagi hadislar bayonida g‘oyaviy-badiiy ifoda mukammalligi” nomli tadqiqotida asardagi hadislarning badiiy talqiniga bevosita e’tibor qaratilgan. Tadqiqotda Navoiy hadisning sanadiga emas, uning mazmuniy mohiyatiga urg‘u bergani, hadis mazmunini she’riy shakl orqali kengaytirib va ta’sirchanlashtirib bergani ko‘rsatiladi [7]. Mazkur yondashuv ushbu tadqiqot uchun muhim metodologik asos bo‘lib, hadis mazmunining poetik transformatsiyasini tahlil qilish imkonini beradi.

Navoiy ijodida hadislarning o‘rnini o‘rgangan tadqiqotlarda shoirning hadislarni badiiy-estetik va axloqiy-ma’rifiy maqsadlarda qo‘llagani qayd etiladi. Bunday tadqiqotlarda “Arba’in” asari Navoiy ijodidagi diniy mazmunning alohida namunasi sifatida emas, balki uning insonparvarlik, ma’rifatparvarlik va komil inson haqidagi qarashlari bilan uzviy bog‘liq asar sifatida talqin qilinadi [8]. “Arba’in”ni o‘rganishda hadisshunoslikka oid manbalar ham muhim metodologik ahamiyatga ega. Chunki asardagi poetik talqinni to‘g‘ri baholash uchun avvalo hadislarning mazmuniy asosini aniqlash zarur. Hadisning asl mazmuni bilan Navoiy talqini o‘rtasidagi farq va o‘xshashliklarni qiyoslash shoirning ijodiy yondashuvini aniqroq ko‘rsatadi. Shu jihatdan hadis matni, uning mazmuniy yadrosi va Navoiy tomonidan yaratilgan poetik talqin uch bosqichli tahlil obyektini tashkil etadi. Ayniqsa, hadis mazmunining Navoiy poetikasida qanday semantik o‘zgarishlarga uchrashi, qaysi badiiy vositalar orqali kengaytirilishi va ushbu vositalarning kitobxonga axloqiy-ta’limiy ta’siri yetarlicha tizimli tarzda umumlashtirilishi mavzuning ilmiy yangiligini belgilashi mumkin. Shu sababli mazkur tadqiqotda “Arba’in”dagi hadislarni faqat diniy mazmun nuqtayi nazaridan emas, balki hadis mazmuni – axloqiy g‘oya – badiiy talqin – poetik ifoda – ma’rifiy ta’sir tizimi asosida o‘rganish maqsadga muvofiqdir. Umuman olganda, o‘rganilgan ilmiy manbalar “Arba’in”ni Alisher Navoiyning diniy-ma’rifiy, axloqiy-falsafiy va poetik qarashlari kesishgan nuqtada yuzaga kelgan yuksak badiiy asar sifatida baholash imkonini beradi. Asarning o‘ziga xosligi hadis mazmunining saqlanishi bilan bir qatorda, uning turkiy adabiy tafakkur va Navoiyga xos badiiy-estetik qarashlar asosida qayta yaratilganidadir.

Tadqiqot natijalari va muhokamasi. Alisher Navoiyning “Arba’in” asarini mazmuniy va poetik jihatdan tahlil qilish natijasida undagi qirq hadisning oddiy nazmiy tarjima emas, balki hadis mazmunining ijodiy-badiiy talqini asosida yaratilgan yaxlit axloqiy-ma’rifiy tizim ekanligi aniqlandi. Navoiy hadislarning mazmuniy yadrosini saqlagan holda, ularni turkiy badiiy tafakkur, mumtoz she’riyat an’analari va o‘zining komil inson haqidagi qarashlari bilan uyg‘unlashtirgan.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, “Arba’in”da hadis mazmunining badiiy talqini uch asosiy bosqichda namoyon bo‘ladi:

hadis mazmuni → axloqiy-falsafiy g‘oya → poetik talqin.

Bunda hadis dastlabki diniy-hikmatli mazmunini saqlaydi, biroq Navoiy uni kengroq axloqiy kontekstga olib kiradi. Natijada qisqa hadis mazmuni insonning kundalik hayoti, xulqi, jamiyatdagi o‘rni va ma’naviy kamoloti bilan bog‘lanadi.

“Arba’in”da hadis mazmunining ijodiy-badiiy qayta yaratilishi. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, Navoiy hadislarni so‘zma-so‘z tarjima qilish tamoyiliga qat’iy bog‘lanib qolmaydi. Shoir uchun asosiy vazifa hadisning tashqi shaklini emas, uning ma’no va hikmatini turkiy kitobxonga yetkazishdan iborat bo‘lgan. Shu sababli “Arba’in”ni nazmiy tarjima bilan bir qatorda ijodiy sharh xususiyatlarini ham mujassamlashtirgan asar sifatida baholash mumkin. Hadis mazmuni Navoiy qalamida qisqa axloqiy hukmdan kengroq poetik fikrga aylanadi. Shoir ba’zan hadisda mavjud bo‘lgan tushunchani kuchaytiradi, ba’zan uning natijasini ko‘rsatadi, ayrim hollarda esa axloqiy mazmunni o‘quvchiga bevosita anglatadigan xulosaviy fikr bilan yakunlaydi.

Shu nuqtayi nazardan Navoiy poetik talqinining asosiy xususiyatlarini quyidagicha tasniflash mumkin:

Talqin turi	Xususiyati	Badiiy vazifasi
Mazmuniy saqlash	Hadisning asosiy g‘oyasi saqlanadi	Manbaga sodiqlikni ta’minlaydi
Mazmuniy kengaytirish	Qisqa fikr axloqiy jihatdan rivojlantiriladi	G‘oyaning ta’sirini kuchaytiradi
Sharhlash	Hadisning ichki ma’nosi ochiladi	O‘quvchining anglashini osonlashtiradi
Poetizatsiya	Hikmat she’riy shaklga keltiriladi	Estetik ta’sirni kuchaytiradi
Xulosalash	G‘oyadan axloqiy natija chiqariladi	Tarbiyaviy funksiyani kuchaytiradi

Demak, Navoiy hadis mazmunini yangi poetik muhitga olib kirish orqali uning ma’rifiy imkoniyatlarini kengaytiradi.

Axloqiy-ma’rifiy g‘oyalarning tizimlashtirilishi. Tahlil natijasida “Arba’in”dagi hadislar mazmunini bir-biri bilan bog‘liq bo‘lgan bir nechta asosiy axloqiy yo‘nalishga ajratish mumkinligi aniqlandi. Bular — ilm va ma’rifat, sabr va qanoat, saxovat va muruvvat, adolat, mehr-oqibat, halollik, kamtarlik, yaxshi xulq hamda insonlar o‘rtasidagi o‘zaro hurmatdir. Mazkur g‘oyalar alohida axloqiy ko‘rsatmalar sifatida emas, balki komil inson konsepsiyasining tarkibiy qismlari sifatida namoyon bo‘ladi.

Ilm va ma’rifat. “Arba’in”ning ma’rifiy mohiyatini belgilovchi muhim jihatlardan biri ilmga bo‘lgan munosabatdir. Navoiy uchun ilm insonning nafaqat bilimini oshiruvchi, balki uning ma’naviy dunyosini o‘zgartiruvchi kuch sifatida namoyon bo‘ladi. Bu jihat asarning o‘z yaratilish maqsadida ham ko‘zga tashlanadi. Hadislarni turkiy tilda bayon qilishning o‘zi ilm va ma’rifatni keng ommaga yetkazish harakati sifatida namoyon bo‘ladi. Shu sababli “Arba’in”ning shakli bilan mazmuni o‘rtasida uzviy aloqadorlik mavjud: asarning mazmuni ma’rifatni targ‘ib qilsa, uning tili va poetik shakli ushbu ma’rifatni xalq uchun tushunarli qiladi.

Sabr va qanoat. Navoiy talqinidagi axloqiy qadriyatlarning yana biri insonning o‘z nafsini boshqarishi va hayot qiyinchiliklariga bardosh berishidir. Sabr insonning passiv holati emas, balki ichki iroda va ruhiy barqarorlik belgisi sifatida namoyon bo‘ladi. Bu g‘oya Navoiyning umumiy ijodiy konsepsiyasidagi nafs tarbiyasi va ruhiy kamolot masalalari bilan hamohangdir. Demak, hadis mazmunining badiiy talqini shaxsning tashqi xatti-harakatlari bilan bir qatorda uning ichki dunyosini ham tarbiyalashga yo‘naltirilgan.

Saxovat va muruvvat. “Arba’in”dagi insonparvarlik g‘oyalarining muhim ko‘rinishlaridan biri saxovatdir. Navoiy uchun saxovat faqat moddiy ne’matni boshqaga berish emas, balki insonning o‘z manfaatidan tashqari boshqalar manfaatini ham hisobga olish qobiliyatidir. Shu jihatdan saxovat komil insonning ijtimoiy fazilati sifatida namoyon bo‘ladi. U mehr, muruvvat, ehson va yordam kabi tushunchalar bilan semantik jihatdan bog‘lanadi.

“Arba’in”da komil inson konsepsiyasining badiiy ifodasi. Tadqiqotning muhim natijalaridan biri shundan iboratki, qirq hadis mazmuni alohida-alohida axloqiy qoidalar yig‘indisi emas, balki yaxlit komil inson modelini shakllantiradi.

Mazkur modelni quyidagi ko‘rinishda ifodalash mumkin:

ilm → ezgu amal → yaxshi xulq → o‘zini tarbiyalash → boshqalarga manfaat yetkazish → ma’naviy kamolot.

Navoiy nazarida komil inson faqat bilimga ega shaxs emas. Ilm amaliy xulq bilan birlashgandagina haqiqiy ma'naviy qiymat kasb etadi. Shu sababli asardagi hadislar ilm va amal, niyat va harakat, shaxsiy kamolot va ijtimoiy mas'uliyat o'rtasidagi munosabatni yoritishga xizmat qiladi. Bu jihat "Arba'in"ning pandnoma xarakterini ham belgilaydi. Biroq asarning didaktikligi quruq nasihat shaklida emas, balki poetik obraz va hikmat orqali amalga oshiriladi.

Poetika: hadis mazmunining badiiy ta'sirchanligini ta'minlovchi vositalar. Tadqiqot natijalariga ko'ra, Navoiy hadis mazmunining ta'sirchanligini oshirish uchun mumtoz she'riyatning bir qator poetik imkoniyatlaridan foydalanadi.

Tazod. Tazod "Arba'in"dagi axloqiy mazmunni kuchaytiruvchi vositalardan biridir. Yaxshilik va yomonlik, ilm va jaholat, saxovat va baxillik, adolat va zulm kabi qarama-qarshi tushunchalar o'rtasidagi munosabat axloqiy tanlovning mohiyatini aniqroq ko'rsatadi. Tazod orqali o'quvchi ikki xil xatti-harakat yoki ma'naviy holatni qiyoslash imkoniga ega bo'ladi. Natijada hadisdagi axloqiy xulosa poetik jihatdan yanada ravshanlashadi.

Takror va poetik urg'u. Muhim axloqiy tushunchalarning takrorlanishi fikrni ta'kidlaydi va uning esda qolish darajasini oshiradi. Ayniqsa, hikmatli mazmunni qisqa qit'a shaklida berishda bunday poetik urg'u muhim vazifa bajaradi.

Savol-javob usuli. Hadislarning ayrimlarida mavjud bo'lgan savol-javob munosabati Navoiy talqinida poetik-kompozitsion vositaga aylanadi. Savol o'quvchini muayyan muammo ustida o'ylashga undasa, javob hadisning axloqiy mazmunini ochib beradi. Bu usulning didaktik ahamiyati shundaki, o'quvchi tayyor xulosani shunchaki qabul qilmaydi, balki savol orqali fikrlash jarayoniga jalb etiladi.

Hikmatli xulosa. "Arba'in"ning eng muhim poetik xususiyatlaridan biri fikrning hikmatli xulosaga yo'naltirilishidir. Navoiy qisqa she'riy shakl ichida hadisning mohiyatini ochishga va o'quvchini muayyan axloqiy natijaga olib kelishga intiladi. Shu jihatdan har bir qit'a o'ziga xos mikrokompozitsiya sifatida namoyon bo'ladi: unda g'oya beriladi, u poetik jihatdan rivojlantiriladi va ma'naviy xulosaga olib kelinadi.

Qit'a janrining hadis mazmunini ifodalashdagi vazifasi. "Arba'in"ning qit'a shaklida yaratilishi ham tasodifiy emas. Qit'a o'zining ixchamligi va fikrni nisbatan zich ifodalash imkoniyati bilan hikmatli mazmunni berish uchun qulay janriy shakl hisoblanadi. Hadis ham qisqa, mazmunan zich hikmatli birlik bo'lganligi sababli qit'a uning poetik ifodasi uchun tabiiy shakl vazifasini bajaradi. Natijada hadisning mazmuniy ixchamligi va qit'aning poetik ixchamligi o'zaro uyg'unlashadi. Bu uyg'unlik asarning badiiy yaxlitligini ta'minlovchi muhim omillardan biridir.

Hadis mazmuni va Navoiy individual poetik tafakkuri. Tadqiqot davomida yana bir muhim jihat aniqlandi: "Arba'in"da hadis mazmuni Navoiy ijodining boshqa asarlarida kuzatiladigan axloqiy-falsafiy qarashlar bilan hamohanglik kasb etadi. Xususan, insonning o'z nafsini tarbiyalashi, ilmga intilishi, saxovatli bo'lishi, odamlarga yaxshilik qilish, adolat va halollikni qadrlash kabi g'oyalar Navoiy ijodining boshqa namunalarida ham muhim o'rin egallaydi. Shu sababli "Arba'in"ni Navoiyning umumiy badiiy-falsafiy konsepsiyasidan ajratib o'rganish to'liq natija bermaydi. Asarda hadis diniy manba sifatida boshlang'ich asos bo'lsa, Navoiy tafakkuri uning mazmunini insonparvarlik va ma'rifatparvarlik ruhida badiiy kengaytiradi.

“Arba’in”ning ma’rifiy funksiyasi. Tadqiqot natijalari “Arba’in”ning uch xil funksiyani birlashtirganini ko‘rsatadi:

1. Diniy-ma’rifiy funksiya – hadis mazmunini turkiy kitobxonga yetkazish;
2. Axloqiy-tarbiyaviy funksiya – insonni ezgu xulqqa chaqirish;
3. Estetik funksiya – hadis hikmatini mumtoz she’riyatning badiiy imkoniyatlari orqali ta’sirchan ifodalash.

Ushbu uch funksiyaning birligi asarning o‘ziga xosligini belgilaydi. Agar diniy mazmun uning g‘oyaviy asosini tashkil etsa, axloqiy mazmun uning tarbiyaviy yo‘nalishini, poetik shakl esa uning badiiy qimmatini belgilaydi.

Xulosa. Alisher Navoiyning “Arba’in” asari Sharqdagi arba’innavislik an’anasining turkiy adabiyotdagi yuksak namunalaridan biridir. Asarning asosiy badiiy xususiyati hadis mazmunini oddiy tarjima qilish emas, balki uni ijodiy sharhlash, axloqiy mazmunini ochish va poetik jihatdan qayta yaratishdan iborat. Tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, “Arba’in”dagi hadislar mazmunan komil insonni shakllantirishga xizmat qiluvchi yaxlit axloqiy-ma’rifiy tizimni tashkil etadi. Ilm, ma’rifat, sabr, saxovat, mehr-oqibat, adolat, halollik, kamtarlik va yaxshi xulq kabi qadriyatlar ushbu tizimning asosiy tarkibiy qismlaridir. Navoiy hadis mazmunini turkiy she’riyatning poetik imkoniyatlari bilan uyg‘unlashtirib, uni kitobxon uchun tushunarli va ta’sirchan shaklga keltirgan. Qit’a shakli, xafif bahri, tazod, takror, savol-javob, obrazlilik va hikmatli xulosa kabi vositalar hadis mazmunining estetik va ma’rifiy ta’sirini kuchaytirgan. Shunday qilib, “Arba’in”ni diniy-ma’rifiy mazmun, badiiy tarjima va mumtoz poetikaning uzviy birligi sifatida baholash mumkin. Asar Navoiy ijodidagi komil inson konsepsiyasini anglash uchun muhim manba bo‘lish bilan birga, XV asr turkiy adabiy tilining axloqiy-falsafiy mazmunlarni ifodalash imkoniyatlarini namoyon etuvchi yuksak badiiy yodgorlikdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Navoiy A. Arba’in (Qirq hadis). Mukammal asarlar to‘plami. 20 jildlik. 16-jild. – Toshkent: Fan, 2000.
2. Navoiy A. To‘la asarlar to‘plami. 10 jildlik. 10-jild. “Arba’in”. – Toshkent, 2011.
3. Navoiy A. Xamsat ul-mutahayyirin. Mukammal asarlar to‘plami. – Toshkent: Fan.
4. Yusupova D. Turkiy adabiyotda arba’innavislik an’anasi: Alisher Navoiy va Muslihiddin Mustafo Axtariy “Arba’in”lari misolida // Oltin bitiglar – Golden Scripts. 2023/2024.
5. Eshniyazova M. Alisher Navoiyning “Arba’in” asaridagi hadislar bayonida g‘oyaviy-badiiy ifoda mukammalligi // Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari. 2024. 4(8). DOI: 10.47390/SPR1342V4I8Y2024N41.
6. Maxamedova G.A. Alisher Navoiy ijodida hadis va “Arbain”ning yaratilishiga turtki bergan omillar. – 2024.
7. Askarova M.A. Alisher Navoiyning Islom taraqqiyotidagi beqiyos o‘rni // CyberLeninka.
8. G‘aniyeva S. Navoiyning diniy-tasavvufiy asarlari. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2008.
9. Alisher Navoiy asarlarining izohli lug‘ati. 4 tomlik. – Toshkent: Fan, 1983–1985.
10. Alisher Navoiy ijodida hadislarning o‘rni // O‘zbekiston Milliy axborot agentligi (O‘zA).
11. Yurtimiz qo‘lyozma fondlarida saqlanayotgan Arba’in // O‘zbekiston Milliy axborot agentligi.